

MECLİS TUTANAKLARI ÜZERİNDEN 1924 TEŞKİLAT-I ESASİYE KANUNU TARTIŞMALARI

M. Burcu Bayrak*

Özet

Anayasa, kanun, deklarasyon ve manifesto gibi metinler incelenirken, genellikle bunların içerikleri, sebep ve sonuçları tartışılmakta ve değerlendirilmekte; buna karşın bu metinlerin hazırlık sürecinde yapılan tartışmalar göz ardı edilmektedir. Bu tartışmalar tüm tabloyu görmek ve belli bir dönemin tarihsel koşullarını anlamak için en önemli göstergelerden biridir. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Anayasası olan 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu da aynı yaklaşımla ele alınmıştır. Anayasanın içeriği ve sonuçları hakkında çok sayıda çalışma olmasına rağmen, Anayasa maddelerinin Meclis görüşmeleri ile ilgili yapılan tartışmalara yer veren çalışma sayısı oldukça azdır. Bu çalışma, bu boşluğu doldurmayı ve Anayasanın oluşturulması esnasında yapılan tartışmaları göstermeyi amaçlamaktadır. Bu tartışmaları görmek için, Kanuni Esasi Encümeni tarafından hazırlanan Anayasa taslağı ve maddeler hakkında yapılan görüşmeler incelenmiştir. Bu tartışmalar ve konuşmalar, o dönemin şartlarını anlamada bütünsel bir bakış açısı sağlamaktadır.

Anahtar Sözcükler: 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, Kanuni Esasi Encümeni, Meclis, rejim değişikliği, anayasal kuruluş.

* Arş. Gör. Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü. Bu makale, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kamu Yönetimi Araştırmaları Merkezi (KAYAUM) yönetiminde hazırlanan Türk İdare Tarihi (TİDATA) Açıklamalı Yönetim Zamandizini 1919-1928 Araştırmasında yer alan “1924: Rejimin Güvence Altına Alınması ve Anayasal Kuruluş” başlıklı makaleden türetilerek hazırlanmıştır. M. Burcu Bayrak, “1924: Rejimin Güvence Altına Alınması ve Anayasal Kuruluş” Açıklamalı Yönetim Zamandizini 1919-1928, TİDATA, AÜ SBF KAYAUM No: 8, Cilt: II, Ankara, 2012, s. 1541-1735.

GİRİŞ

1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu üzerine bilgilerin büyük bir kısmı; Kanunun karşılaştırmalı olarak incelenmesi, yapısı, özellikleri ve devletin örgütlenme biçimine ilişkin maddelerinin yorumlanması şeklindedir. Bu çalışma, farklı bir yol benimseyerek, Anayasa yapım sürecinin tüm evrelerini birincil kaynak olan *Meclis tutanakları*, dönemin diliyle *zabıt cerideleri*, üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır. Bu bakımdan çalışmanın birinci aşamasında Meclisteki müzakerelere yer verilecektir. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, Büyük Millet Meclisi'nde, Mart ve Nisan ayı boyunca tartışılmıştır. Çalışmada, görüşmelerin yapıldığı her bir içtima (oturum) için ayrı bir başlık açılmış ve tartışmaların ana eksenini belirlemeye çalışılmıştır.

Çalışmanın ikinci aşamasında, Anayasanın biçimsel özelliklerine ve Anayasada gerçekleştirilen değişikliklere yer verilmiştir.¹ Aşağıda önce Anayasa yapım sürecinin niteliği tartışması yürütülerek Meclisin kuruculuğu tartışmasına yer verilecek, ardından yukarıda bahsi geçen bölümler ayrıntılandırılmaya çalışılacaktır.

TEŞKİLAT-I ESASİYE KANUNU'NUN OLUŞUM AŞAMASI VE KURUCU MECLİS TARTIŞMASI

1924 Anayasası ile ilgili Meclis Tutanakları okunduğu zaman, göze çarpan ilk nokta Meclise konuyla ilgili bir kanun teklifi gelmemesidir.² Bu durum yeni bir Anayasa hazırlama gerekliliğinin, 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanından sonra doğal olarak görüldüğü şeklinde yorumlanabilir. Nitekim 1921 Anayasasının yürürlükte olduğu 29 Ekim 1923'te kabul edilen 'Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Bazı Maddelerinin Tevzian Tadiline Dair 364 sayılı Kanun' ile ilgili olarak yaptığı

¹ Bu maddeler ve değişiklikler tablolastırılarak Ek-1'de sunulmuştur.

²Tahsin Bekir Balta, *Önsöz*, 1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri içinde, Şeref Gözübüyük ve Zekai Sezgin, AÜ/SBF İdari İlimler Enstitüsü Yayını, Yayın No: 3, Ankara, 1957, s. XI.

konuşmada Yunus Nadi Bey (Menteşe), “...İkinci Türkiye Büyük Millet Meclisi; şimdi bir kısmını teklif ettiğimiz ve kısmı diğerini peyder pey nazarı tasvibinize arz edeceğimiz ikmalat ve tadilat ile bu kurduğumuz esası takviye ve ila edecektir...”³ diyerek “kurulan esasa” yani Cumhuriyete dikkat çekmiş, yapılan ve yapılacak değişikliklerin doğallığına vurgu yapmıştır. Buna ek olarak “Encümen bu hazırlığı, Anayasa önerisi, tartışma ve kabulünü düzenleyen bir hüküm olmamasından da yararlanıp kendiliğinden yapabilmıştır.”⁴

1924 Anayasasının Encümen’den gelen haline ve maddelerin tartışılmasına geçilmeden önce değinilmesi gereken konu Anayasayı hazırlayan Meclisin “Kurucu Meclis” niteliği taşıyıp taşımadığıdır. Bilindiği üzere 23 Nisan 1920’de göreve başlayan Birinci Büyük Millet Meclisi, rejimin değiştirilmesinin önünde herhangi bir engel olmaması için “olağanüstü yetkili bir Meclis” sıfatıyla toplanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Meclis’i neden “kurucu” değil de “olağanüstü yetkili” şeklinde ifade ettiğini şöyle anlatmaktadır:⁵

“...Ben ilk yaptığım karalamada ‘Kurucu Meclis’ deyimini kullanmıştım. Amacım da toplanacak meclise devletin yönetim biçimini değiştirme yetkisi verilmesini ilk anda sağlamaktı. Ancak bu terimin kullanılmasındaki amacı gereği gibi açıklayamadığım için ya da açıklamak istemediğim için, halkın alışkın olmadığı bir terimdir diye, Erzurum ve Sivas’tan uyarıldım. Bunun üzerine ‘olağanüstü yetkili bir meclis’ demekle yetindim.”

Dolayısıyla Meclisin açılışını takiben 20 Ocak 1921’de kabul edilen 1921 Anayasasının, bu “olağanüstü yetkili” denilen “kurucu” niteliğe sahip Meclis tarafından yapıldığı konusunda kuşku yoktur. Meclis, 1 Kasım 1922’de saltanatın kaldırılmasından sonra kuruculuğunu gizleme durumundan tamamen kurtulmuştur. 1 Nisan 1923’te seçim kararı alınmasının⁶ ardından İkinci Türkiye Büyük Millet Meclisi 11 Ağustos

³TBMM ZC, C. 3, D. 2, İ. 43, s. 90.

⁴ Murat Sevinç, *Anayasa Yazıları*, İmaj Yayınevi, Ankara, 2011, s. 10.

⁵ Atatürk, *Nutuk*, s. 349.

⁶ TBMM ZC, C. 28, D. 1, İ. 15, s.294.

1923'te⁷ görüşmelere başlamıştır. 1924 Anayasasını hazırlayan ve kabul eden İkinci Türkiye Büyük Millet Meclisi de, Birinci Meclis gibi, 1921 Anayasasına göre hareket etmektedir ve 1921 Anayasasında Meclisi kısıtlayıcı bir madde bulunmamaktadır.⁸ 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanı ile kabul edilen "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Bazı Maddelerinin Tevzian Tadiline Dair 364 sayılı Kanun" da konuyla ilgili hüküm getirmemektedir.⁹

Sonuç olarak denilebilir ki saltanatın kaldırılması, Cumhuriyet'in ilanı ve hilafetin ilgasıyla kendisinden daha üstün bir güç bırakmayan Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1924 Anayasasının kabulüne kadar "kurucu meclis" niteliğini sürdürmüştür. Hem Birinci hem İkinci Meclis döneminde bu niteliğini sınırlayan tek bir istisna bulunmaktadır; o da 11 Mart 1924 tarihinde kabul edilen 83 sayılı "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Ekseriyeti Mutlakanın Sülusan Ekseriyetiyle Kabul Edilmesine Dair Heyet-i Umumiye Kararı"dır.¹⁰ Bu karar ile Anayasanın kabul şartlarını belirleyen Meclis, Anayasaya diğer kanunlardan farklı bir yer vererek hem üstünlüğüne vurgu yapmış hem de "olağanüstü" olan yetkisini sınırlamıştır.

KANUNİ ESASİ ENCÜMENİ VE HAZIRLANAN TASARI

Yunus Nadi Bey (Menteşe) Başkanlığındaki Kanuni Esasi Encümeni¹¹ tüm tasarımı tamamlayıp, 9 Mart 1924'te Meclis'e sunmuştur.¹² Tasarı, Kanuni Esasi Encümeni sözcüsü Celal Nuri Bey'in (Gelibolu) yaptığı konuşma ile açıklanmıştır.

⁷ TBMM ZC, C. 1, D. 2, İ. 1.

⁸ TBMM ZC, C. 7, D. 1, İ. 1, s. 321-339.

⁹ TBMM ZC, C. 3, D. 2, İ. 43, S. 89-98.

¹⁰ Düstur, Tertip 3, Cilt: 5, s. 677.

¹¹ Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nu hazırlayan Encümen'in Reisi Yunus Nadi Bey (Menteşe), Mazbata Muharriri Celal Nuri Bey (Gelibolu), Katibi Feridun Fikri Bey (Dersim) idi. Azaları ise Ali Rıza Bey (Kırşehir), İlyas Sami Bey (Muş), Avni Bey (Bozok), Ebubekir Hazım Bey (Niğde), Refet Bey (Bursa), İbrahim Süreyya Bey (İzmit), Mahmut Bey (Siirt), Faik Bey (Ordu) ve Ahmet Süreyya Bey (Karesi) oluşturmaktaydı.

¹² TBMM ZC, C. 7, D. 2, İ. 7, s. 213-223.

Konuşmasına “Muhterem rüfeka huzuruâlinize Teşkilât-ı Esasiye Kanunu’nun lâyihasını getirmiş olmakla inkılâbın kemale gelmiş olduğunu zannediyorum”¹³ diyerek başlayan Celal Nuri Bey (Gelibolu), Anayasayı hazırlarken dikkate aldıkları noktaları ve hangi esaslara dayandıklarını açıklayan bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmada bahsedilmesi gereken iki husus bulunmaktadır. Bunlardan ilki tasarı hazırlanırken göz önünde bulundurulan ilkeler; ikincisi ise tasarı hazırlanırken hangi Anayasalardan yararlanıldığıdır. Doğası gereği devletin düzenlenişini belirleyen Anayasanın bunu nasıl yaptığı da yine Celal Nuri Bey’in (Gelibolu) konuşmasından anlaşılabilir.

Meclise sunulan tasarıda Celal Nuri Bey (Gelibolu), tasarı hazırlanırken bazı ilkelerin gözetildiğini belirterek “Bu umdelerden birincisi, milletimiz umdesidir”¹⁴ diyerek milliyetçilik ilkesini övmüştür. İkinci olarak gözetilen ilke ise kuvvetler birliğidir. Bunu “Bundan sonra Tevhidi kuva nazariyesine son derecede itina edilmiştir. Çünkü bu heyeti doğuran, bu cumhuriyeti vücuda getiren tevhidi kuva esasıdır”¹⁵ sözleriyle açıklayan Celal Nuri Bey (Gelibolu), bu iki maddeden önce ise kısaca anayasallaşma sürecinden bahsederek, gelinebilecek son noktanın Cumhuriyet olduğunu vurgulamış, Cumhuriyet’ten asla vazgeçilemeyeceğini belirtmiştir.¹⁶ Konuşmanın bütününde ise halkçılığa verilen önem belirtilerek, kuvvetler birliği ilkesi dahi “Tevhidi kuvadan anladığımız şudur: Hakkı hâkimiyet, hakkı saltanat doğrudan doğruya millete aittir”¹⁷ biçiminde tanımlanmıştır. Son olarak bütün konuşmada göze çarpan özellik Anayasanın inkılâpçı doğasıdır. “Teklifi kanunumuzun membaı doğrudan doğruya millî inkılâptır. Yani bu inkılâp olmamış olsaydı buradaki mevaddı tertib etmekte yet-i kudretimiz olmayacaktı”¹⁸ diyen Celal Nuri Bey (Gelibolu) bunu açıkça ortaya koymuştur.

¹³ A.k., s. 224.

¹⁴ A.k., s. 225.

¹⁵ A.k., s. 225.

¹⁶ A.k., s. 224.

¹⁷ A.k., s. 224.

¹⁸ A.k., s. 227.

Bu konuşmadan kolayca anlaşılabilir bir diğer husus da hangi Anayasalardan neden yararlandıkları ya da neden yararlanmadıklarıdır. İlk olarak Anayasa yapımında iki usul olduğunu belirten Celal Nuri Bey (Gelibolu), birinin Fransa'ya özgü olan parça parça kanun yapmak olduğunu; ikincisinin de kendilerinin benimsediği tek bir Anayasa çıkarmak olduğunu söylemiştir.¹⁹ Taslak hazırlanırken dikkate alınan Anayasaları ve dikkate alınmayanların neden alınmadıklarını Celal Nuri Bey'in (Gelibolu) aşağıdaki sözlerinden takip etmek mümkündür.²⁰

“...Vazaîfın ne suretle cereyan edeceğine dair birtakım ahkâm koymak iktiza ediyordu. Bu ahkâmda telkiye ilmiyeyi de nazarı dikkate aldık, cumhuri ve meşruti devletlerin kavanini esasiyesinden başlıcalarını nazarı dikkate aldık. Bunlardan, bu usullerin iptida tatbik edildiği Fransa kavaninini gözden geçirdik. Ve Fransa kavanininden alınmış hayli ahkâmımız vardır ve sonra yepyeni kavanini esasiyeyi de nazarı dikkatten dūr tutmadık. Meselâ bunların arasında, Lehistan Cumhuriyetinin yeni ve cumhuri Kanunu Esasisini de çok karıştırdık... Bizim yaklaşmadığımız Cumhuriyet şekli Amerika'dır. Çünkü Amerika'da kuvvei icraiye, kuvvei teşriye ayrı ayrı intihabolunur ve biri diğerini hemen hemen tanımaz. O usulü, tabî biz burada kabul edemedik... Bundan başka nazarı dikkate alınabilecek İsviçre kanunu esasisi kalır. İsviçre'de şeklî devlet hiçbir devletin şekline benzemez. Bunun için bu kanundan istifade etmedik...”

O halde Amerika, kuvvetler ayrılığına göre yönetildiği ve türlü devletlerden meydana geldiği için uygun bulunmamış; İsviçre'yle ise kendine özgü olduğu için arada benzerlik kurulamamıştır. Bunun yanı sıra Fransa'dan bazı hükümler alındığı ve Lehistan'a kuvvetler birliği esasına dayandığı için yakınlık duyulduğu anlaşılmaktadır. Celal Nuri Bey'in (Gelibolu) “...iddia edebiliriz ki bu kanunların hiçbirinden harfiyen bir madde alınmış değildir. Teklifi kanunimizin hukuku âmmeye taallûk eden bahsi, iddia edebiliriz ki yepyenidir”²¹ açıklamasından hareketle diyebiliriz ki tasarı hazırlanırken çeşitli Anayasalar incelenmiş; ama hiçbirinden doğrudan alıntı yapılmamıştır.

¹⁹ A.k., s. 225.

²⁰ A.k., s. 227-228.

²¹ A.k., s. 227.

Devletin düzenleniŖi açısından bakıldığında ise kuvvetler birliğinin benimsenmesi, Meclisin üstünlüğünün tanındığını göstermektedir. Yasama doğrudan, yürütme dolaylı olarak Meclis tarafından yerine getirilirken; yargı ise her ne kadar TeŖkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 8. maddesi "Hakkı kaza, millet adına, usulü ve kanunu dairesinde müstakil mahakim tarafından istimal olunur" dese de Kanun'un " Türkiye Büyük Millet Meclisi, milletin yegane ve hakiki mümessili olup millet namına hakkı hakimiyeti istimal eder" diyen 4. maddesinin gölgesinde kalmaktadır.

Tüm temsil hakkını TBMM'ye veren 4. maddenin yanı sıra, yürütmeye dair "Meclis, icra salahiyetini kendi tarafından müntehap Reiscumhur ve onun tayin edeceği bir İcra Vekilleri Heyeti marifetiyle istimal eder. Meclis, Hükümeti her vakit murakabe ve ıskat edebilir" diyen 7. maddeyi kabul ederek yürütmenin 'Meclis tarafından seçilecek bir Cumhurbaşkanı ve onun seçeceği Bakanlar Kurulu eliyle' sürdürüleceğini söylese de maddenin sonunda 'Meclis, Hükümeti her zaman denetleyebilir ve düşürebilir' diyerek yürütmenin de Meclise bağlı olduğunu açıkça ifade etmektedir. Dolayısıyla devletin temel işlevlerinin hepsi TBMM tarafından yerine getirilmektedir. Meclisin sahip olduğu bu üstünlüğün nasıl kurulduğunu anlayabilmek, TeŖkilat-ı Esasiye Kanunu'nun özünü kavrayabilmek ve maddelerin kabulü sırasında nasıl tartışmalar yaşandığını görebilmek adına Meclis görüşmeleri özetlenmiştir.

9 MART 1924'TEKİ TEŖKİLAT-I ESASİYE GÖRÜŖMELERİ²²

Celal Nuri Bey (Gelibolu) tasarıyı Meclise sunduktan ve konuşmasını bitirdikten sonra ilk sözü Abidin Bey (Manisa) almıştır. Kurucu Meclis, kuvvetler birliği, seçim dönemi, Bakan Yardımcıları'nın ne anlama geldiği, Meclisin Cumhurbaşkanı tarafından fesholabilmesi, Cumhurbaşkanı seçilebilme koşulları,

²² TBMM ZC, C. 7, D. 2, İ. 7.

veto hakkı, Cumhurbaşkanı'nın Başkomutan oluşu gibi konularda görüşlerini açıklayan Abidin Bey, tasarının Encümen'e iadesini teklif etmiştir. İlyas Sami Bey'in (Muş) maddelere geçilmesini isteyen teklifinin ardından, Musa Kazım Efendi'nin (Konya) tümü üzerinden maddelerin de tartışılabileceğini söylemesinin ardından, tasarının Encümen'e iadesi teklifi reddedilmiştir.

Söz alan Refet Bey (Bursa) Kurucu Meclis tartışmasına değinmiş, Avrupa'daki birçok ülkede ve Amerika'da iki Meclis olduğuna vurgu yaparak, Cumhuriyetin ikinci bir Meclise ihtiyacı olduğunu belirtmiştir. İkinci Meclis denilince akla ayanlardan kurulmuş bir Senato geldiği için kötü bir intiba bıraktığını; ama kastettiğinin örneğin İl Genel Meclisi tarafından seçilmiş senatörler gibi daha demokratik yollarla oluşturulacak bir Meclis olduğunu eklemiştir. Sonrasında söz alan Tunalı Hilmi Bey (Zonguldak) ise konudan uzaklaşarak, tasarıda yer alan Arapça ve Farsça kelimelere dikkat çekmiş ve “Bu kanunun devlet şeklinin Cumhuriyet olduğuna dair olan maddesinin değiştirilmesi, başkalaştırılması hiçbir suretle teklif bile edilemez” maddesi için Encümen'i kutladıktan sonra, bu maddeye “Türkiye Cumhuriyeti bir Halk Hükümeti'dir” ifadesinin eklenmesini istemiştir. Son olarak da, Anayasanın Cumhuriyet'in son aşaması olarak değerlendirilmesinin yanlış olacağını belirten Tunalı Hilmi Bey, bu düşüncenin gelişmeye ve evrime ters düştüğünü belirtmiştir.

Reşit Ağa (Malatya) ise yeni Anayasanın saltanat ve eski usullerden kurtulmak için yapıldığını; ama bu etkilerden kurtulmadığını söyleyerek Cumhurbaşkanı'nın Meclis dışından seçilmesine karşı çıkmıştır. “Kanunun vazifedar kıldığı mahkemenin kararı lahik olmadan hakimler cezaen mesul veyahut şahsi hürriyetlerinden mahrum edilemezler” maddesinin çıkarılmasını isteyen Reşit Ağa, bu maddenin bütün hakimler, hakimlik sıfatına sahip oluncaya kadar da kabul edilmemesini istemiştir.

Mahmut Esat Bey de (İzmir) “Reisicumhur, intihabettiği kabinenin reyini alarak Meclis'i feshedebilir” maddesinin ulusal egemenliğe büyük darbe olacağını söyleyerek fesih ve veto maddelerinin çıkarılmasını istedikten sonra, söz alan Feridun

Fikri Bey (Dersim) yanlışları düzeltmenin yolunun ne veto hakkı ne de İkinci Meclis olduğunu söylemiştir. Çıkış yolu olarak muntazam bir Danıştay, kuvvetli bir İçtüzük ve Yüksek İktisat Meclisi kurulmalı diyen Feridun Fikri Bey de vetoyu kabul etmenin ulusal egemenlik ilkesine gölge düşüreceğini eklemiştir.²³

Sözlerine, söyleyeceklerinin Mustafa Kemal'in kişiliğinden bağımsız olarak değerlendirilmesini isteyerek başlayan Halis Turgut Bey (Sivas), söz konusu olanın ulusun gelecekteki kaderi olduğunu ve Cumhurbaşkanı'nın Meclisi yenileme yetkisini anlayamadığını söyleyerek; seçim süresi ile ilgili olarak da iki yılın çok az olduğunu, Encümen'in dört yıllık önerisine katıldığını eklemiştir. İl Genel Meclisleri'nin yetkisiz olduklarını, gereken yetkinin kanunla verilmesinin daha doğru olduğunu söyledikten sonra son olarak Anayasa değişikliği için üçte iki çoğunluğun sağlanmasının gerektiğini vurgulamıştır. Bunun üzerine Hasan Fehmi Efendi (Kastamonu) tüm mebusların üçte ikisinin mi yoksa oturumdaki mebusların üçte ikisinin mi kastedildiğini sorunca, Encümen sözcüsü Celal Nuri Bey (Gelibolu), hükmün bundan sonraki değişiklikler için olduğunu ve şimdi uygulanmaması gerektiğini söylemiştir. Konuyla ilgili söz alan İlyas Sami Bey (Muş) bunun daha önce görüşüldüğünü ve üçte iki çoğunluğun reddedildiğini belirtmiştir. Reddedilenin, üçte iki çoğunluğun sağlanması için Mebuslara fazla izin verilmemesi konusu olduğunu belirten Necati Bey'den (Bursa) sonra Süleyman Sırrı Bey (Bozok), Mebusların gitmemesini ve kanunun çıkartılması için biraz sabırlı olmalarını istemiştir. Ragıp

²³ Cumhurbaşkanı'nın fesih ve veto yetkisi Grup Toplantıları'nda da tartışmalara yol açmıştır. Yunus Nadi Bey'in yazdığı Anadolu'da Yenigün adlı gazetede 24 Mart 1924'te yayımlanan 'Hakimiyet-i Milliye'ye İlk Darbe' adını taşıyan makale, Anayasa tartışmaları sırasında Meclis tarafından Cumhurbaşkanı'na fesih ve veto hakkının tanınmamasını eleştirmektedir. Konu 27 Mart günü Grup Toplantısı'nda gündeme gelmiş; ama bir sonraki toplantıda ele alınmasına karar verilmiştir. 29 Mart'taki toplantıda uzun süren tartışmalar sırasında Yunus Nadi Bey makaleyi hangi duygu ve düşüncelerle yazdığını açıklamış, Fırka da kendisini samimi bulmuş ve müzakereyi kafi görmüştür. *CHP Grup Toplantısı Tutanakları 1923-1924*, Yay. Haz. Yücel Demirel ve Osman Zeki Konur, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 113-612.

Bey (Kütahya) ise “üçte iki çoğunluk meselesini karara bağlayalım, sonra kanunu çıkarmakta zorlanırsınız” diyerek tartışmanın devam etmesini sağlamıştır.

Recep Bey (Kütahya), ister mebusların tümünün üçte iki çoğunluğu ister oturumda bulunanların üçte iki çoğunluğu olsun her halükarda bunun karşısında olduğunu, bu durumun azınlığın çoğunluğa üstünlüğü ile sonuçlanacağını belirterek; adil olanın kararların yarıdan bir fazla ile alınması olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Abdullah Azmi Efendi (Eskişehir), asıl adil olanın üçte iki çoğunluk olduğunu, daha önce Anayasa üçte iki çoğunluk ile değişebilir diyen Meclisin, Anayasayı yarıdan bir fazla oy ile kabul ederse akıl ve mantıktan uzaklaşacağını iddia etmiştir. Müzakerenin kafi görülmesinden önce son sözü alan İhsan Hamit Bey (Ergani) ise değişiklik isteğinde üçte iki çoğunluk aranacağını, bunun bu Anayasayı da kapsayıp kapsamadığını tartışmak gerektiğini belirtmiştir.

Sonuç olarak, oturumların yarıdan bir çokla yapılmasını, sonra da üçte iki çoğunlukla oylanmasını isteyen önerge reddedilmiş; yarıdan bir çokla açılan oturumda bulunanların üçte iki çoğunluğuyla karar alınması kabul edilmiştir.²⁴ Anayasa tartışmalarının başladığı ilk günün son konusu Anayasa'nın kabul çoğunluğu olmuştur. Burada, konunun anlaşılmasında yaşanan bir zorluktan bahsetmekte yarar vardır. “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Ekseriyeti Mutlakanın Sülûsan Ekseriyetiyle Kabul Edilmesine Dair Heyet-i Umumiye Kararı” adı ile 11 Mart 1924 tarih ve 83 sayı ile kabul edilen Heyet-i Umumiye Kararı'nın altında, bunun hem müzakere hem de karar için aranan çoğunluk olduğu yazmaktadır.²⁵ Oysaki Meclis görüşmelerinde kararın sadece kabul için alındığı görülmektedir. “Dolayısıyla doğru olan kararın metni değil başlığı”²⁶dır.

²⁴ TBMM ZC, C. 7, D. 2, İ. 7, s. 251-252.

²⁵ *Düstur*, Tertip 3, Cilt: 5, s. 677.

²⁶ Sevinç, *a.g.e.*, s. 11.

16 MART 1924'TEKİ TEŞKİLAT-I ESASİYE GÖRÜŞMELERİ²⁷

Sözlerine; seçimin yenilenmesi, veto hakkı, İkinci Meclis gibi önemli konular üzerinde durulduğunu söyleyerek başlayan Ragıp Bey (Kütahya), kendisinin temel olarak bunlara karşı olmadığını, ama daha zamanlarının gelmediğinin de farkında olduğunu belirterek, maddeler görüşülürken tartışılmalarını önererek maddelere geçilmesini teklif etmiştir. Sonrasında söz alan Saraçoğlu Şükrü Bey (İzmir), “kuvvetlerin ayrılması, kuvvetlerin bölünmesi hatta kuvvetlerin birleştirilmesi diye bir şey yoktur, tek bir kuvvet vardır, tek bir millet vardır” diyerek başladığı konuşmasında neden veto, fesih, seçimin yenilenmesi ve İkinci Meclis önerilerine karşı olduğunu açıklamış ve sonrasında müzakere kafi görülerek maddelere geçilmiştir.

Maddeler görüşülmeye başlandıktan sonra ilk 10 madde tartışmasız kabul edilmiştir. “Otuz yaşını bitiren her Türk mebus seçilme yetkisine sahiptir” denilen 11. maddede kadınların seçilme hakkı olmadığı belirtilerek “her Türk”, “her erkek Türk” olarak değiştirilerek; kimlerin Mebus seçilemeyecekleri ile ilgili 12. maddeye de “Türkçe okuma-yazma bilmeyenler” ibaresi eklendikten sonra kabul edilmiştir.

Meclisin seçim dönemiyle ilgili iki, üç ve dört yılı öngören teklifler verilmiştir. Dört yıllık tekliflerin İkinci Meclisi kapsamaması gerektiği yönünde de teklifler gelmiştir. Sonuç olarak iki yıllık seçim dönemini dört yıla çıkararak 13. madde oylama sonucunda, İkinci Meclisin de seçim döneminin dört yıl olarak belirlenmesinden sonra kabul edilmiştir. Meclisin Kasım başında toplanacağına ve altı aydan fazla tatil yapamayacağına dair olan 14. maddeden sonra sadece Mebusların ve Hükümetin kanun teklifinde bulunabileceklerine dair 15. madde de kabul edilmiştir.

16. madde Mebusluk Andı, 17. madde ise Mebusların dokunulmazlığı ile ilgilidirler. Yasama dokunulmazlığı istemeyen

²⁷ TBMM ZC, C. 7, D. 2, İ. 13.

Mebuslar ile isteyenler arasında geçen tartışmadan sonra birinci fıkra, ‘Mebusların Meclis içindeki oy ve görüşlerinden ve bunların Meclis dışında dile getirilmesinden sorumlu olmadıkları’ şeklinde değiştirilerek madde kabul edilmiştir.

23 MART 1924’TEKİ TEŞKİLAT-I ESASİYE GÖRÜŐMELERİ²⁸

Müzakere 18. madde ile başlamış; Mebusların maaşlarına dair olan bu madde hemen; Cumhurbaşkanı’nın ve Meclisin beşte birinin Meclis tatildeyken toplantıya çağırabileceğine dair 19. madde bir süre tartışıldıktan sonra, Meclis Başkanı’nın da Meclisi toplantıya çağırabileceği hükmü eklenerek kabul edilmiştir. Meclis görüşmelerinin yayınlanmasına; görüşmelerin, soru ve gensoruların İtüzük’e uygun yapılacağına dair 20. 21. ve 22. maddelerin kabulünden sonra Mebusların memurluk yapamayacaklarına dair olan 23. maddeye geçilmiştir. Maddede Bakan ve Bakan Yardımcıları’nın hariç tutulması tartışma yaratmış, sonuç olarak onlar da çıkarılarak Mebusların memurluk yapamayacakları kabul edilmiştir.

Başkanlık Divan seçimi ile ilgili 24. maddenin kabulünden sonra, maddelere geçilmeden önce tartışmalara konu olan Meclisin ve Cumhurbaşkanı’nın Hükümetten karar alması koşuluyla seçimi yenileme kararı verebileceğiyle ilgili 25. maddeye geçilmiştir. Uzun süren bir müzakereden sonra ertesi gün oya sunulan madde reddedilerek tasarıdan çıkarılmıştır.²⁹

²⁸ TBMM ZC, C. 7, D. 2, İ. 19.

²⁹ TBMM ZC, C. 7, D. 2, İ. 20.

30 MART 1924'TEKİ TEŞKİLAT-I ESASİYE GÖRÜŞMELERİ³⁰

Daha önce oya sunulan 25. madde reddedildiği için seçimin yenilenmesinden sonra Meclisin ne zaman başlayacağı ile ilgili olan 26. madde, bir önceki maddede Meclisin de seçimi yenileme hakkı ortadan kalktığı için, Meclisin yarıdan bir fazlasıyla seçim isteyebilme hakkının eklenmesiyle 25. madde olarak kabul edilmiştir.

Meclisin görevleriyle ilgili 26. madde de yürütmeye dair bazı işlerin Hükümetin görevi olduğuna dair çıkan tartışmalardan sonra kabul edilmiştir. Mebuslukla ilgili 27., 28. ve 29. maddelerin kabulünün ardından Meclis zabıtasını Meclis Başkanı'nın emrine veren 30. madde de tartışma olmadan kabul edilmiştir.

Cumhurbaşkanı'nın görev süresiyle ilgili 31. madde tasarıda 7 yıl olarak teklif edilmiştir. Tartışmalardan ve 4, 9 ve hatta 10 yıl tekliflerinden sonra 4 yıllık süre kabul edilmiştir. Cumhurbaşkanı'nın görev ve sorumluluklarına dair 32-39 arasındaki maddeler içinde daha önce tartışılan tek madde Cumhurbaşkanı'nın veto hakkına dair olan 35. madde idi. Bu madde Meclis görüşmeleri sırasında Anayasa ve bütçe kanunları hariç tutularak kabul edilmiştir.

6 NİSAN 1924'TEKİ TEŞKİLAT-I ESASİYE GÖRÜŞMELERİ³¹

Bir önceki müzakerede okunan ama çoğunluk olmadığı için görüşülemeyen; Başkomutanlığı, Cumhurbaşkanı'na veren 40. madde uzun tartışmalara yol açmıştır. Bir taraf konunun Mustafa Kemal Paşa'dan bağımsız olarak düşünülmesi gerektiğini ve daha sonra gelecek olan Cumhurbaşkanlarının sivil olabilecekleri de düşünülerek hareket edilmesini isterken; diğer

³⁰ TBMM ZC, C. 8, D. 2, İ. 24.

³¹ TBMM ZC, C. 8, D. 2, İ. 30.

taraf ise siyaset dışı olması nedeniyle görevin Cumhurbaşkanı'na verilmesini savunmuştur. Tartışma, Meclisin bu gücü elinde bulundurması gerektiği gibi savunularla uzayınca Kanuni Esasi Encümeni Reisi Yunus Nadi Bey (Menteşe, bunun Mustafa Kemal Paşa ile ilgili bir madde olmadığını, farklı politik görüşlerin bulunduğu Meclisin Başkomutan seçmekte zorlanacağına düşünülüğünü, maddenin savaş zamanında Hükümetin önereceği Başkomutanı Cumhurbaşkanı'nın onaylaması olarak algılanması gerektiğini söylemiştir. Bir anlaşmaya varılamayınca, Meclis Reisi vaktin geç olduğunu belirtmiş ve 40. maddenin tartışılması ertesi güne kalmıştır.

7 NİSAN 1924'TEKİ TEŞKİLAT-I ESASİYE GÖRÜŞMELERİ³²

Bu tarihte de bir önceki gün olduğu gibi sadece 40. maddenin tartışılması yapılmıştır ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun görüşülmesine devam edilmeyerek diğer konulara geçilmiştir. Tartışmalardan sonra bu meselenin Mustafa Kemal Paşa, Fevzi Paşa ve İsmet Paşa'nın görüşleri alınmadan bir sonuca varamayacağı belirtilmiştir. Görüşme sırasında, bu isimlerden Mecliste bulunan tek kişi İsmet Paşa'dır. Söz alan İsmet Paşa "Reisicumhur yarın birgün asker olmayabilir, bu da sorun yaratır, sorumluluk Meclis'te olsun, atamasını Reisicumhur yapsın"³³ yönünde görüş bildirmiştir. Bu yönde bir taktir oya sunulmuş; ama kabul edilmemiştir. Sonuç olarak madde değiştirilerek Meclis'in kişiliğinde bulunan Başkomutanlığı barışta Genelkurmay Başkanı'nın, savaşta Bakanlar Kurulunca seçilip Cumhurbaşkanı'nca onaylanacak bir Başkomutanın yönetmesi kabul edilmiştir.

³² TBMM ZC, C. 8, D. 2, İ. 31.

³³ TBMM ZC, C. 8, D. 2, İ. 31, s. 380-382.

13 NİSAN 1924'TEKİ TEŞKİLAT-I ESASİYE GÖRÜŞMELERİ³⁴

Bu tarihteki müzakere, Cumhurbaşkanı'nın "ancak vatana ihanet (hainlik)" suçundan Meclise karşı sorumlu olacağı ile ilgili 41. madde ile başlamıştır. Görüşmeler sırasında "ancak" kısmı çıkarılmış, bu yine de maddenin kabulü için yeterli olmamıştır. Rüştü Paşa'nın (Erzurum) teklifi üzerine madde Encümen'e geri gönderilmiştir.

Cumhurbaşkanı'nın Mebuslar hariç yaşlı ve hastaların cezalarını affedebileceğine dair 42. madde ile Cumhurbaşkanı'nın tahsisatına dair 43. madde tartışılmaksızın kabul edilmişlerdir. 44. madde ise Başbakan'ın atanıp, Cumhurbaşkanı'nca onaylanıp, Meclise bildirilmesi ile ilgilidir. Cumhurbaşkanı'nın Meclise bildirmesinin yetmeyeceği, güvenoyuna gerek olduğunu savunan taraf ile bildirmenin yeterli olacağını savunanlar arasında çıkan tartışmanın ardından; Recep Bey'in (Kütahya) Hükümetin Meclisten güvenoyu almasını isteyen önergesi kabul edilmiştir.

İcra Vekilleri Heyeti ile ilgili 45., 46. ve 47. maddeler görüşülmeksizin kabul edilirken; Bakanlıkların ve Bakan Yardımcılarının sayısının kanunla belirleneceğine dair olan 48. madde de "Bakan Yardımcıları (Vekalet Muavinlikleri)" tabiri çıkarıldıktan sonra kabul edilmiştir. İcra Vekilleri Heyeti ile ilgili 49. ve 50. maddelerin kabulünün ardından Şurayı Devlet ile ilgili 51. madde de kabul edilmiştir.

20 NİSAN 1924'TEKİ TEŞKİLAT-I ESASİYE GÖRÜŞMELERİ³⁵

Görüşmelerin başında, Encümen'e iade edilen Cumhurbaşkanı'nın sorumsuzluğuna dair olan 41. madde Encümen'den gelmiş ve kabul edilmiştir. Encümen'den gelen maddenin önceki halinden pek de farklı olmadığı

³⁴ TBMM ZC, C. 8\1, D. 2, İ. 36.

³⁵ TBMM ZC, C. 8\1, D. 2, İ. 42.

görülmektedir.³⁶ Tüzüklerle ilgili 52. madde, mahkemelerle ilgili 53. madde, hakimlerin bağımsızlığıyla ilgili 54. madde, hakimlerin durumları ile ilgili 55., 56., 57. ve mahkemelerle ilgili 58., 59. ve 60. maddeler de kabul edildikten sonra Divanı Ali'ye dair 61-67 arasındaki maddeler de pek tartışma olmaksızın kabul edilmişlerdir.

Türklerin Hukuku Ammesi'ne dair olan 68-88 arasındaki maddeler küçük değişikliklerle kabul edildikten sonra Vilayet İdaresi ile ilgili 89., 90. ve 91. maddeler, memurlara dair 92., 93. ve 94. maddeler ile Umuru Maliye ile ilgili 95-101 arasındaki maddelerin ardından da son başlık olan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na Ait Zavabit altında 102-105 arasındaki maddeler kabul edilerek ve bir geçici madde³⁷ eklenerek Anayasa maddelerinin görüşülmesi son bulmuştur.

Anayasa oya sunulduğunda, hemen hemen oybirliğiyle, 491 sayılı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu olarak kabul edilmiştir. Böylece 9 Mart 1924 tarihinde başlayan Anayasa görüşmeleri, 20 Nisan 1924'te Anayasanın kabul edilmesiyle tamamlanmıştır.

Görüşme özetlerinden de anlaşılacağı üzere, bazı maddeler hiçbir tartışma yaşanmaksızın kabul edilirken bazı maddeler ise uzun ve yoğun tartışmalara hatta münakaşalara konu olmuştur. Bunların başında Anayasanın kabul çoğunluğu, Cumhurbaşkanı'nın veto ve fesih hakkı, Meclisin seçim dönemi, Bakan Yardımcıları, Meclisin ve Cumhurbaşkanı'nın seçimi

³⁶ Encümen'e iade edilen 41. Madde: Reisi cumhur, ancak hiyaneti vataniye halinde Türkiye Büyük Millet Meclisine karşı mesuldür. *TBMM ZC*, C.8\1, D. 2, İ. 36, s. 611.

Kabul edilen 41. Madde: — Reisi cumhur hiyaneti vataniye halinde Büyük Millet Meclisine karşı mesuldür. Reiscumhurun ısdar edeceği bilcümle mukarrerattan mütevellit mesuliyet 39ncu madde mucibince mezkûr mukarreratı imza eden Başvekil ve Vekili aidine racidir. Reiscumhurun hususatı şahsiyesinden dolayı mesuliyeti lâzım geldikte işbu Teşkilâtı Esasiye Kanununun masuniyeti teşriiyeye taallûk eden 17'nci maddesi mucibince hareket edilir. *TBMM ZC*, C. 8\1, D.2, İ. 42, s. 895.

³⁷Geçici madde: Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne intihabedilen ve edilecek olan bilumum mensubini askeriyenin tabi olacakları şerait hakkında 19 Kanunuevvel 1339 tarihli kanun ahkamı bakidir.

yenileme kararı alabilmesi, Hükümetin görev ve sorumlulukları, Cumhurbaşkanı'nın görev ve sorumlulukları, Cumhurbaşkanının görev süresi, Başkomutanlığın Cumhurbaşkanı'na verilip verilmeyeceği, Hükümetin güvenoyu alması gibi başlıklar gelmektedir. Tartışmalar ve anlaşmazlıklar nedeniyle bazen karşılıklı atışmalar yaşanmış, bazen Meclis Reisi müdahalede bulunmak durumunda kalmış, bazen de oturumlara ara verilmiş ya da oturumlar sonlandırılmıştır.

Cumhuriyeti ilan eden kadronun oluşturduğu İkinci Meclis, Kanuni Esasi Encümeni'nin titizlikle hazırladığını belirttiği tasarıyı, aynı titizlikle irdelemiş ve sorgulamıştır. Birkaç bağımsız isim dışında herkesin Halk Fırkası mensubu olduğu bir Meclisin homojen bir yapıya sahip olduğu yönünde bir algı bulunmaktadır. Gerek 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun gerekse o dönemde yapılan diğer kanunların görüşmeleri, Meclis'teki muhalif grupların varlığına ve Meclis'in heterojenliğine işaret etmektedir. Buna ek olarak Cumhurbaşkanlığı makamı ile ilgili tartışmaların oldukça çok olduğu göze çarpmaktadır. Tartışmaların Mustafa Kemal Paşa'nın kişiliğinden bağımsız olarak ele alınması vurgusu sık sık yinelenmiş, Meclis'in üstünlüğü ilkesini korumak adına oldukça hassas davranılmıştır. Sonuç olarak, Kanunu Esasi Encümeni'nden gelen tasarı olduğu kabul edilmemiş, maddelerin bazıları uzun tartışmalara konu olarak geliştirilmiş ya da değiştirilmiştir. Bu sürecin sonunda ortaya çıkan metin, aşağıda değerlendirilmeye çalışılmıştır.

TEŞKİLAT-I ESASİYE KANUNU'NUN BİÇİMSEL ÖZELLİKLERİ

1924 Anayasası Ahkâm-ı Esasiye (Esas Hükümler), Vazifei Teşriiye (Yasama Görevi), Vazifei İcraiye (Yürütme Görevi), Kuvvei Kazaiye (Yargı Erki), Türklerin Hukuku Âmmesi (Türklerin Kamu Hakları) ve Mevaddı Müteferrika (Çeşitli Hükümler) olmak üzere altı bölümden oluşmaktadır. Kanunu Esasi Encümeni'nce 108 madde ve bir geçici (muvakkat)

madde şeklinde teklif edilen Teşkilat'ı Esasiye Kanunu, 105 madde ve bir geçici madde olarak kabul edilmiştir.

Birinci Fasıll olan Esas Hükümler sekiz maddeden oluşmaktadır. Bu maddeler devlet, egemenlik hakkı ve devletin organları ile ilgilidirler. “Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir” diyen ilk madde Anayasanın 102. maddesi ile güvence altına alınmış, “tadil ve tağyiri hiçbir suretle teklif dahi edilemez” denilerek değıştirme ve başkalaştırma yapılmasının önü tamamen kapatılmıştır. Devletin dini, dili ve başkenti belirtilmiş; hakimiyet kayıtsız şartsız millete; temsil ve egemenlik hakkı ile yasama ve yürütme erki Türkiye Büyük Millet Meclisine verilmiştir. TBMM yasamayı doğrudan, yürütmeyi de kendi içinden seçtiğı bir Cumhurbaşkanı ve Cumhurbaşkanının tayin ettiği Bakanlar Kurulu eliyle kullanır. Fakat Meclis, Hükümeti her zaman denetleyebilir ve düşürebilir diyerek Meclisin üstünlüğüne de vurgu yapılmıştır. Yargı hakkı ise bağımsız mahkemelere verilmiştir.

Yasama Görevi başlığını taşıyan İkinci Fasıll, 9’dan 30’a kadar olan 22 maddeyi kapsamaktadır. Yasama organı olan Türkiye Büyük Millet Meclisinin ve Meclisi meydana getiren Milletvekillerinin görev ve yetkilerinin belirlendiğı bu fasılda Meclis Hükümeti sisteminin ön plana çıktığı görülmektedir.

Üçüncü Fasıll, Yürütme Görevi adı ile 31. ve 52. maddeler arasında yer almaktadır. İlk 13 madde Cumhurbaşkanı ile ilgilidir. Cumhurbaşkanı siyaseten sorumsuz ve Meclis karşısında etkisiz bir konumdadır. Danıştay’a (Şurayı Devlet) dair 51. madde haricindekiler ise Bakanlar Kurulu ve Bakanların görev ve sorumluluklarıyla ilgilidirler. Bu fasılda, diğçerlerinden farklı olarak, Meclisin üstünlüğü anlayışının biraz daha geri planda olduğu görülmektedir. Hükümet 44. maddeye göre; Cumhurbaşkanının Meclis üyeleri arasından bir Başbakan seçmesi, Başbakanın da Meclis üyeleri arasından Bakanları belirlemesi ve Cumhurbaşkanının onayına sunması ile kurulmaktadır. Her ne kadar bir hafta içinde hükümet programı açıklanmalı ve güvenoyu talep etmeli ise de yürütmenin başı olan

Hükümetin kurulması Meclisten bağımsız bir iştir. Başka bir deyişle Meclisin yetkisi dışındadır.

Yargı Erki ile ilgili olan Dördüncü Fasıl, 53'ten 67'ye kadarki 15 maddeden oluşmaktadır. Bu fasılın ilk sekiz maddesi mahkeme ve yargıçlar; sonraki yedi maddesi ise Yücedivan (Divan-ı Ali) ile ilgilidir. Anayasanın 8. maddesinde yargı hakkı bağımsız mahkemelere verilmiştir. Dördüncü fasılda ilk göze çarpan, 54. maddede hakimlerin de bağımsız olduğunu yazmasıdır; fakat hem bu konuyla ilgili bir açıklamanın yokluğu hem de olağanüstü yetkili mahkemelerin önünü kapatacak bir hükmün olmaması bu bağımsızlığa şüphe ile yaklaşılmasına neden olmaktadır. Diğer bir husus da idari davalara bakacak olan Danıştay'ın, Yargı Erki başlığı altında değil bir önceki Fasıl olan Yürütme Görevi altında düzenlenmiş olmasıdır. Bu iki durum yürütmenin yargı karşısında güçlendirilmek istemesi olarak yorumlanabilir.

Beşinci Fasıl, Türklerin Hukuku Âmmesi (Türklerin Kamu Hakları) adı ile 21 madde şeklinde düzenlenmiştir. Genel olarak kişi hak ve hürriyetleri bakımından zengin, sosyal haklar bakımından ise zayıftır denilebilir. Ne kamu açısından bir dayanışma ortamı ne de devletin sosyal görev ve sorumluluklarına dair bir çatı yaratılmıştır.

Son Fasıl olan Mevaddı Müteferrika (Çeşitli Hükümler); Vilâyat (İl), Memurin (Memurlar), Umuru Maliye (Maliye İşleri) ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na Ait Zavabit (Anayasanın Dayanakları) başlıkları altında toplam 17 maddeden oluşmaktadır. Anayasanın Dayanakları kısmında; Anayasada değişiklik yapılmasının şartlara bağlanması, devlet şeklinin Cumhuriyet olduğuna dair maddenin değiştirilmesinin ve başkalaştırılmasının teklif dahi edilememesi, hiçbir kanunun Anayasaya aykırı olamayacağını belirtilmesi Anayasanın üstünlüğü ilkesinin benimsendiğini göstermektedir. 104. madde ile hem Kanunu Esasi'yi hem de 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nu kaldıran 1924 Anayasası, artık tek başına yürürlükte. Metnin bütününe bakıldığında, Anayasanın

Türkiye Büyük Millet Meclisinden daha büyük bir güç tanımadığı söylenebilir.

1924 TEŞKİLAT-I ESASİYE KANUNU'NDA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLER

491 Sayılı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, 27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesi'ne kadar yürürlükte kalmıştır. 10 Ocak 1945 tarihli 4695 sayılı Kanun'la³⁸, yapılan değişikliklerle birlikte, daha kolay anlaşılması için Türkçeleştirilmiştir. 1950 seçiminde iktidar olan Demokrat Parti, Türkçeleştirilen metni 24 Aralık 1952 tarihli 5997 sayılı Kanun'la³⁹ yürürlükten kaldırmış; tekrar 20 Nisan 1924 tarihli 491 sayılı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nu, yapılan değişikliklerle birlikte, yürürlüğe koymuştur.

1924 Anayasası 36 yıl boyunca yürürlükte kalmış; bu süre zarfında esas bakımından kabul edilen beş kanun⁴⁰ ile 15 maddesi, toplamda 21 değişikliğe uğramıştır. Değişiklikleri sıralayacak olursak:

- 1924 Anayasasının ikinci maddesi iki önemli değişikliğe uğramıştır. Bunlardan birincisi 1928'de Devletin dininin İslam olduğunu belirten cümlenin, maddeden çıkarılmasıdır. Bu değişiklik laikliğin Anayasaya girmesi adına atılmış ilk adımdır. İkinci değişiklik ise 1937'de CHP'nin altı okunun maddede sayılması olmuştur. İlkelerden birinin laiklik olması, Anayasaya kabulünden 13 yıl sonra laik olma özelliği kazandırmıştır.

³⁸ *Düster*, Tertip 3, Cilt: 26, s. 170.

³⁹ *Düster*, Tertip 3, Cilt: 34, s. 13.

⁴⁰ Bu beş kanun şunlardır:

- 1222 sayılı ve 10.04.1928 tarihli kanun.
- 1893 sayılı ve 10.12.1931 tarihli kanun.
- 2599 sayılı ve 05.12.1934 tarihli kanun.
- 3115 sayılı ve 05.02.1937 tarihli kanun.
- 3272 sayılı ve 29.11.1937 tarihli kanun.

- İlk başta seçme hakkını 18 yaşını bitiren erkeklere veren 10. madde değiştirilerek, 1934'te bu hakkı 22 yaşını bitiren kadın ve erkeklere tanımıştır. Aynı şekilde Milletvekili seçilme hakkını 30 yaşını bitiren erkeklere veren 11. madde de yine 1934'te bu hakkı 30 yaşını bitiren kadın ve erkeklere vermiştir.
- Milletvekillerinin yeminlerini düzenleyen 16. madde 1928'de değişikliğe uğramış, yeminin “vallahı” ile biten sonu “namusum üzerine söz veririm” olarak değiştirilmiştir.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin görev ve yetkilerini sayan 26. maddedeki “ahkamı şer'iyenin tenfizi” ibaresi, 1928 değişikliği ile tıpkı ikinci maddeden Devletin dininin İslam olduğu ibaresinin çıkarılması gibi Anayasadan çıkarılmıştır. Şer'i hükümlerin uygulanmasının artık Meclisin görevleri arasında yer almaması da laiklik isteğini destekler mahiyettedir.
- 1928 değişikliği tıpkı Milletvekillerinin yeminlerinde olduğu gibi Cumhurbaşkanı yeminini düzenleyen 38. maddenin sonundaki yer alan “vallahı” sözcüğünü de “namusum üzerine söz veririm” olarak değiştirmiştir.
- Başbakanın, Cumhurbaşkanı tarafından; Bakanların da Başbakan tarafından seçilip hepsinin Cumhurbaşkanınca onanacağına dair 44. madde, Bakanların görev ve sorumluluklarının özel kanunla belirleneceğine dair 47. madde, Bakanların yerine yine Bakanlar Kurulu'ndan birinin bakabileceğine dair 49. madde ve Bakanlardan birinin Yücedivan'a (Divanı Ali) gönderilmesi durumunda Bakanlıktan da düşeceğine dair 50. maddelere 1937'deki 3115 sayılı Kanun ile “siyasi müsteşarlar” eklenmiş, yine 1937'deki 3272 sayılı Kanun ile “siyasi müsteşarlar”ın hepsi çıkarılmış, maddeler ilk hallerine dönmüşlerdir.

- Bakanlıkların adedi kanunla belirlenir diyen 48. madde ise yine 1937'deki ikinci değişiklik olan 3272 sayılı kanunla Bakanlıkların kuruluşunu özel kanuna bağlamıştır.
- Bakanları, Danıştay (Şurayı Devlet) ve Yargıtay (Temyiz Mahkemesi) başkanları ile üyelerini, son olarak da Cumhuriyet Başsavcısını (Cumhuriyet Başmüddeiumumisini) görevlerinden doğacak işlerden yargılamak için bir Yücedivan (Divanı Ali) kurulacağına ilişkin olan 61. maddeye de 1937'deki ilk değişiklik ile “siyasi müsteşarlar” dahil edilmiş, 1937'deki ikinci değişiklik ile de çıkartılıp, tıpkı diğerlerinde olduğu gibi, madde eski haline çevrilmiştir.
- Kamulaştırmayla ilgili olan 74. maddeye, 1937'deki ilk değişiklik ile “çiftçiyi toprak sahibi yapmak ve ormanları Devlet tarafından idare etmek için istimlâk olunacak arazi ve ormanların istimlâk bedelleri ve bu bedellerin tediyesi sureti mahsus kanunlarla tâyin olunur” fıkrası eklenerek toprak reformunun önü açılmıştır.
- İnanç özgürlüklerinin sayıldığı 75. maddenin ilk halinde kimsenin mensup olduğu “din, mezhep, tarikat ve felsefi içtihadından dolayı” kınanamayacağı yazmaktadır. 1937'deki ilk değişiklik “tarikat”ı bu sıralamadan çıkarmış; maddenin sonundaki “...her türlü ayinler serbesttir” ise “her türlü dini ayinler yapılması serbesttir” olarak değiştirilmiştir.
- 1924 Anayasasında yapılan son değişiklik ise bütçenin Meclise sunulması ile ilgilidir. İlk halinde “Teşrinisani iptidasında” yani Kasım başında sunulacağı yazmaktadır; 1931 değişikliğiyle “mali yıl başından en az üç ay evvel takdim edilir” olarak değiştirilmiştir.

Anayasada yapılan değişikliklere bakıldığında, en önemli iki başlığın laiklik ve toprak reformunun önünün açılması adına atılan adımlar olduğu görülmektedir. Bunların yanı sıra kadınlara da seçme-seçilme hakkı verilmesi büyük bir ilerlemedir; ancak

seçme yaşının 18'den 22'ye çıkarılması bir gerileme olarak değerlendirilebilir.

DEĞERLENDİRME

1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılması ile rejimin değişeceği yönünde verilen sinyaller, 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanı ile kesinleşmiştir. Böylece devletin yönetim şekli belirlenmiş, sıra yeni devlet düzeninin kurulmasına gelmiştir. Bunun birincil şartı da devletin görev ve yetkilerinin belirlenmesi yani Anayasanın yapılmasıdır.

1924 yılı pek çok olayın ve gelişmenin yaşandığı bir dönemdir. Bir Anayasa metnini içinde bulunan ekonomik, siyasal, sosyal ve kültürel öğelerden kopuk, salt hukuksal açıdan değerlendirmek yanlış olacaktır. 1924'ün olaylarına ve Anayasanın yapıldığı koşullara bakıldığında, bu tespit daha da anlamlı olmaktadır. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu saltanatın ve hilafetin gölgesinden kurtulmaya çalışan, Cumhuriyeti kutsayan, egemenliği tamamıyla halka veren, Meclis üstünlüğünü tanımamasına karşın Meclis Hükümeti olmayan; ama tam olarak Parlamenter sistem de diyemeyeceğimiz⁴¹, askeri otoriteden kopmaya çalışan, zamanına göre oldukça demokratik olan bir ulus devlet yaratma projesidir. Elbette ki eksiklikleri, olumsuzlukları ve hukuki açıdan boşlukları vardır; ama oluşturulduğu dönem ve koşullar göz önüne alındığında çok değerli bir metin olduğu açıktır.

Meclis tutanakları okunduğunda da hem Kanuni Esasi Encümeni'nde hazırlanan tasarının hem de maddelerin

⁴¹ Bülent Tanör "1924 Anayasası'nın meclis hükümeti ile parlamenter rejim arasında bir karma sistem getirdiği"ni söylemektedir. Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 305. Cem Eroğul da karma sistem olarak adlandırmasa da parlamenter sisteme yakın olmasına rağmen meclis hükümeti deneyiminin etkisinden bahsetmiştir. Cem Eroğul, *Anatüzeğe Giriş*, İmaj Yayınları, Ankara, 1996, s. 218-219.

görüşülmesi sırasında yapılan tartişmaların üstünkörü geiştirilmediği; incelikli ve titizlikle yapıldığı görölmektedir. Amaç, ne olursa olsun bir Anayasa çıkarmak değil; Meclis üstünlüğü ilkesinden taviz vermeden mümkün olduğunca demokratik bir sonuç elde etmektir. Meclis içinde farklı siyasi görüşlerin ve grupların varlığı, farklı demokrasi anlayişlarına sahip olduğu için de hararetili tartişmalar yaşanmıştır. Bu da tek bir Fırka çatısı altında birleşmiş olan Meclisin homojen bir bütöün olarak değerlendirilemeyeceğini göstermektedir.

Kuşkusuz ki Anayasanın yürürlükte kaldığı 36 yıl ve bu yıllardaki uygulama yöntemleri çok değerli bir çalışma konusudur. Eleştiriler, Anayasanın içeriğinden çok Tek Parti döneminin gittikçe otoriterleşen yapısı ve bu yapının Anayasa'yı kullanma biçimleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu çalışmada ise Anayasa'nın kabul edildiği 1924 yılının olanakları dahilinde; nasıl bir ortamda, hangi tartişmalar ekseninde, ne tür bir metin oluşturulduğu anlamaya çalışılmıştır.

Ek-1: DEĞİŞİKLİKLER

1924 Anayasası ⁴²	İlk Değişiklik	İkinci Değişiklik
Md 2-Türkiye Devletinin dini, dinî İslamdır. Resmi dili Türkçedir, makararı Ankara şehridir.	Md 2-Türkiye Devletinin resmi dili Türkçedir; makararı Ankara şehridir. ⁴³	Md 2-Türkiye Devleti Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi, Lâik ve İnkılâpçıdır. Resmi dili Türkçedir. Makararı Ankara şehridir. ⁴⁴
Md 10- On sekiz yaşını ikmal eden her erkek Türk mebusan intihabına iştirak etmek hakkını haizdir.	Md 10-Yirmi iki yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçmek hakkını haizdir. ⁴⁵	
Md 11-Otuz yaşını ikmal eden her erkek Türk, mebus intihap edilmek selâhiyetini haizdir.	Md 11-Otuz yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçilebilir. ⁴⁶	
Md 16-Mebuslar Meclise iltihak ettiklerinde şu şekilde tahlif olunurlar: Vatan ve Milletın saadet ve selâmetine ve milletın bilâ kaydu şart hakimiyetine muğayır bir gaye takip etmiyeceğime ve Cumhuriyet esaslarına sadakatten ayrılmıyacağıma “Vallahi”.	Md 16-Mebuslar Meclise iltihak ettiklerinde şu şekilde tahlif olunurlar. Vatan ve milletın saadet ve selâmetine ve milletın bilâkayduşart hakimiyetine muğayır bir gaye takip etmiyeceğime ve Cumhuriyet esaslarına sadakatten ayrılmıyacağıma namusum üzerine söz veririm. ⁴⁷	
Md 26-Büyük Millet Meclisi ahkâmı şer’iyenin tenfizi, kavaninin vaz’ı tâdili, tefsiri, fesih ve ilgası, Devletlerle mukavele, muahede ve sulh akti harp ilânı muvazenei umumiyei maliye ve Devletın umum hesabı kati kanunlarının tetkik ve tasdiki, meskûkât darbı, inhisar ve malî taahhüdü mutazammın mukavelât ve imtiyazatın tasdik ve feshi, umumi ve hususi af ilânı, cezaların tahfif veya tahvili, tahkikat ve mücazâtı kanuniyenin tecili, mahkemelerden sâdır olup	Md 26-Büyük Millet Meclisi kavaninin vazı, tâdili, tefsiri, fesih ve ilgası, Devletlerle mukavele, muahede ve sulh akti harp ilânı muvazenei umumiyei maliye ve Devletın umum hesabı kati kanunlarının tetkik ve tasdiki, meskûkât darbı, inhisar ve malî taahhüdü mutazammın mukavelât ve imtiyazatın tasdik ve feshi, umumi ve hususi af ilânı, cezaların tahfif ve tahvili, tahkikat ve mücazâtı kanuniyenin tecili, mahkemelerden sâdır olup katiyet kesbetmiş olan idam	

⁴² *Düstur*, Tertip 3, Cilt: 5, s. 576 (491 sayılı ve 20.4.1340 tarihli kanun).

⁴³ *Düstur*, Tertip 3, Cilt: 9,s. 142 (1222 sayılı ve 10.4.1928 tarihli kanun).

⁴⁴ *Düstur*, Tertip 3, Cilt: 18, s. 307 (3115 sayılı ve 5.2.1937 tarihli kanun).

⁴⁵ *Düstur*, Tertip 3, Cilt: 16, s. 36 (2599 sayılı ve 5.12.1934 tarihli kanun).

⁴⁶ A.k.

⁴⁷ *Düstur*, Tertip 3, Cilt: 9,s. 142 (1222 sayılı ve 10.4.1928 tarihli kanun).

katiyet kesbetmiş olan idam hükümlerinin infazı gibi vezaifi bizzat kendi ifa eder.	hükümlerinin infazı gibi vezaifi bizzat kendi ifa eder. ⁴⁸	
Md 38-Reisicumhur intihabı akabinde ve Meclis huzurunda şu suretle yemin eder: Reisicumhur sıfatı ile Cumhuriyetin kanunlarına ve hâkimiyeti milliyeye esaslarına riayet ve bunları müdafaa, Türk Milletinin saadetine sadıkane ve bütün kuvvetimle sarfi mesai, Türk Devletine teveccüh edecek her tehlikeyi kemâli şiddetle men Türkiye'nin şan ve şerefini vikaye ve ilâya ve deruhde ettiğim vazifenin icabatına hasırnefs etmekten ayrılmayacağıma "Vallahi".	Md 38-Reisicumhur, intihabı akabinde ve Meclis huzurunda şu suretle yemin eder: Reisicumhur sıfatı ile Cumhuriyetin kanunlarına ve hâkimiyeti milliyeye esaslarına riayet ve bunları müdafaa, Türk Milletinin saadetine sadıkane ve bütün kuvvetimle sarfi mesai, Türk Devletine teveccüh edecek her tehlikeyi kemâli şiddetle men Türkiye'nin şan ve şerefini vikaye ve ilâya ve deruhde ettiğim vazifenin icabatına hasırnefs etmekten ayrılmayacağıma namusum üzerine söz veririm. ⁴⁹	
Md 44-Başvekil, Reisicumhur canibinden ve Meclis azası meyanından tayin olunur. Sair vekiller Başvekil tarafından, Meclis azası arasından intihap olunarak heyeti umumiyesi Reisicumhurun tasdiki ile Meclise arz olunur. Meclis müctemi değilse arz keyfiyeti Meclisin içtimasına talik olunur. Hükümet hattı hareket ve siyasi noktai nazarını azami bir hafta zarfında Meclise bildirir ve itimat talep eder.	Md 44-Başvekil, Reisicumhur canibinden ve Meclis azası meyanından tayin olunur. Sair vekiller Başvekil tarafından, Meclis azası arasından intihap olunarak heyeti umumiyesi Reisicumhurun tasdiki ile Meclise arz olunur. Meclis müctemi değilse arz keyfiyeti Meclisin içtimasına talik olunur. Hükümet hattı hareket ve siyasi noktai nazarını azami bir hafta zarfında Meclise bildirir ve itimat talep eder. Siyasi müsteşarları Başvekil, Meclis azası arasından seçerek Reisicumhurun tasdikine arz eder. ⁵⁰	Md 44-Başvekil, Reisicumhur canibinden ve Meclis azası meyanından tayin olunur. Sair vekiller Başvekil tarafından, Meclis azası arasından intihap olunarak heyeti umumiyesi Reisicumhurun tasdiki ile Meclise arz olunur. Meclis müctemi değilse arz keyfiyeti Meclisin içtimasına talik olunur. Hükümet hattı hareket ve siyasi noktai nazarını azami bir hafta zarfında Meclise bildirir ve itimat talep eder. ⁵¹
Md 47-Vekillerin vazife ve mesuliyetleri kanunu mahsus ile tâyin olunur.	Md 47-Vekillerin ve siyasi müsteşarların vazife mesuliyetleri mahsus kanunla tâyin olunur. ⁵²	Md 47-Vekillerin vazife ve mesuliyetleri kanunu mahsus ile tâyin olunur. ⁵³
Md 48-Vekâletlerin adedi kanunla tâyin olunur.	Md 48-Vekâletlerin teşkili tarzı, mahsus kanuna tâbidir. ⁵⁴	
Md 49-Mezun veyahut herhangi bir sebeple mazur	Md 49- Mezun ve herhangi bir sebeple mazur olan bir Vekile	Md 49- Mezun ve herhangi bir sebeple mazur olan bir

⁴⁸ A.k.

⁴⁹ A.k.

⁵⁰ *Düstur*, Tertip 3, Cilt: 18, s. 307 (3115 sayılı ve 5.2.1937 tarihli kanun).

⁵¹ *Düstur*, Tertip 3, Cilt: 19, s. 38 (3272 sayılı ve 29.11.1937 tarihli kanun).

⁵² *Düstur*, Tertip 3, Cilt: 18, s. 307 (3115 sayılı ve 5.2.1937 tarihli kanun).

⁵³ *Düstur*, Tertip 3, Cilt: 19, s. 38 (3272 sayılı ve 29.11.1937 tarihli kanun).

⁵⁴ A.k.

olan bir Vekile İcra Vekilleri Heyeti azasından bir diğeri muvakkaten niyabet eder. Ancak bir Vekil bir Vekâletten fazlasına niyabet edemez.	İcra Vekilleri Heyeti azasından bir diğeri veya siyasi müsteşarlardan biri muvakkaten niyabet eder. Ancak bir Vekil veya bir siyasi müsteşar bir Vekâletten fazlasına niyabet edemez. Siyasi müsteşarın vekile niyabeti halinde kararnameyi Meclise arz olunur. ⁵⁵	Vekile İcra Vekilleri Heyeti azasından bir diğeri muvakkaten niyabet eder. Ancak bir Vekil bir Vekâletten fazlasına niyabet edemez. ⁵⁶
Md 50-Türkiye Büyük Millet Meclisince İcra Vekillerinden birinin Divanı Âliye sevkine dair verilen karar Vekaletten sukutunu dahi mutazammındır.	Md 50-İcra Vekillerinden veya siyasi müsteşarlardan birinin Divanı Âliye sevkine dair Türkiye Büyük Millet Meclisince verilen karar Vekalet veya müsteşarlıktan sukutu dahi mutazammındır. ⁵⁷	Md 50-İcra Vekillerinden birinin Divanı Âliye sevkine dair Türkiye Büyük Millet Meclisince verilen karar Vekaletten sukutu dahi mutazammındır. ⁵⁸
Md 61-Vazifelerinden münbais hususatta İcra Vekilleriyle Şûrayı Devlet ve Mahkemei Temyiz rüesa ve azasını ve Başmüddeiumumiye muhakeme etmek üzere bir (Divanı Âli) teşkil edilir.	Md 61-Vazifelerinden münbais hususatta İcra Vekilleri ile siyasi müsteşarları ve Şûrayı Devlet ve Temyiz Mahkemesi rüesası ve azasını ve Cumhuriyet Başmüddeiumumisini muhakeme etmek üzere bir (Divanı Âli) teşkil edilir. ⁵⁹	Md 61-Vazifelerinden münbais hususatta İcra Vekilleri ile Şûrayı Devlet ve Temyiz Mahkemesi rüesa ve azasını ve Cumhuriyet Başmüddeiumumisini muhakeme etmek üzere bir (Divanı Âli) teşkil edilir. ⁶⁰
Md 74-Menafîi umumiyeye için lüzumu usulen tahakkuk etmedikçe ve kanunu mahsus mucibince değer pahası peşin verilmedikçe hiçbir kimsenin malı istimval ve mülkü istimlâk olunamaz. Fevkalâde ahvalde kanun mucibince tahmil olunacak nakdî, aynî ve sayü amele müteallik mükellefiyetler müstesna olmak üzere hiçbir kimse hiçbir fedakârlığa icbar edilemez.	Md 74-Umumi menfaatler için lüzumu, usulüne göre anlaşılmadıkça ve mahsus kanunları mucibince değer pahası peşin verilmedikçe hiçbir kimsenin malı istimval ve mülkü istimlâk olunamaz. Çiftçiyi toprak sahibi yapmak ve ormanları Devlet tarafından idare etmek için istimlâk bedelleri ve bu bedellerin tediyesi sureti, mahsus kanunlarla tâyin olunur. Fevkalâde hallerde kanuna göre tahmil olunacak para ve mal ve çalışmaya dair mükellefiyetler müstesna olmak üzere hiçbir kimse hiçbir fedakârlık yapmaya zorlanamaz. ⁶¹	
Md 75-Hiçbir kimse mensup olduğu din, mezhep, tarikat ve	Md 75-Hiçbir kimse mensup olduğu felsefî içtihat, din ve	

⁵⁵ *Düstur*, Tertip 3, Cilt: 18, s. 307 (3115 sayılı ve 5.2.1937 tarihli kanun).

⁵⁶ *Düstur*, Tertip 3, Cilt: 19, s. 38 (3272 sayılı ve 29.11.1937 tarihli kanun).

⁵⁷ *Düstur*, Tertip 3, Cilt: 18, s. 307 (3115 sayılı ve 5.2.1937 tarihli kanun).

⁵⁸ *Düstur*, Tertip 3, Cilt: 19, s. 38 (3272 sayılı ve 29.11.1937 tarihli kanun).

⁵⁹ *Düstur*, Tertip 3, Cilt: 18, s. 307 (3115 sayılı ve 5.2.1937 tarihli kanun).

⁶⁰ *Düstur*, Tertip 3, Cilt: 19, s. 38 (3272 sayılı ve 29.11.1937 tarihli kanun).

⁶¹ *Düstur*, Tertip 3, Cilt: 18, s. 307 (3115 sayılı ve 5.2.1937 tarihli kanun).

felsefî içtihadından dolayı muaheze edilemez. Asayiş, âdabı muaşeretî umumiye ve kavanine mugayir olmamak üzere her türlü âyinler serbesttir.	mezhepten dolayı muaheze edilemez. Asayiş ve umumi muaşeret âdabına ve kanunlar hükümlerine aykırı bulunmamak üzere her türlü dinî âyinler yapılması serbesttir. ⁶²	
Md 95- Muvazenei Umumiye Kanunu müteallik olduğu senei maliyenin duhulünde mevkii icraya konulabilmek için lâyihası ve merbutu bütçeler ve cetveller nihayet Teşrinisani iptidasında Meclise takdim olunur.	Md 95- Muvazenei Umumiye Kanunu lâyihası ve buna bağlı bütçeler cetveller ile mülhak bütçeler Meclise malî yıl başından en az üç ay evvel takdim olunur. ⁶³	

⁶² A.k.

⁶³ *Düstur*, Tertip 3, Cilt: 13, s. 13 (1893 sayılı ve 10.12.1931 tarihli kanun).

KAYNAKÇA

- Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2009.
- Balta, Tahsin Bekir, *Önsöz*, 1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri içinde, Şeref Gözübüyük ve Zekai Sezgin, AÜ/SBF İdari İlimler Enstitüsü Yayını, Yayın No:3, Ankara, 1957, s. XI-XII.
- Bayrak, M. Burcu, *1924: Rejimin Güvence Altına Alınması ve Anayasal Kuruluş*, Açıklamalı Yönetim Zamandizini 1919-1928 içinde, TİDATA, AÜ SBF KAYAUM No:8, Cilt: II, Ankara, 2012, s. 1541-1735.
- CHP Grup Toplantısı Tutanakları 1923-1924*, (Yay. Haz. Yücel Demirel ve Osman Zeki Konur), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002.
- Eroğul, Cem, *Anatüzeğe Giriş*, İmaj Yayıncılık, Ankara, 1996.
- Goloğlu, Mahmut, *Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)*, Goloğlu Yayınları, Ankara, 1972.
- Gözübüyük, Şeref ve Zekai Sezgin, *1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri*, AÜ/SBF İdari İlimler Enstitüsü Yayını, Yayın No: 3, Ankara, 1957.
- Gözübüyük, Şeref ve Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri 1939-1980*, AÜ/SBF Yayınları, Yayın No:486, Ankara, 1982.
- Parla, Taha, *Türkiye’de Anayasalar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- Sevinç, Murat, *Anayasa Yazıları*, İmaj Yayınevi, Ankara, 2011.
- Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1998.

RESMÎ BELGELER

TBMM Tutanak Dergisi (Zabıt Ceridesi).

TBMM Gizli Celse Zabıtları.

Düstur, Tertip 3, Cilt: 5.

Düstur, Tertip 3, Cilt: 6.

Düstur, Tertip 3, Cilt: 9.

Düstur, Tertip 3, Cilt: 13.

Düstur, Tertip 3, Cilt: 18.

Düstur, Tertip 3, Cilt: 19.

Düstur, Tertip 3, Cilt: 26.

Düstur, Tertip 3, Cilt: 34.